

УДК 37.013.2:7/9:[37.011.33:82]

Особливості формування ціннісно-сміслових орієнтацій старшокласників з огляду на компетентнісний підхід в літературній освіті

Сергій Косянчук,
аспірант лабораторії дидактики
Інституту педагогіки НАПН України
м. Київ

У статті йдеться про літературний компонент і його складові у контексті ціннісно-сміслові сфери особистості. Розглядаються суб'єкт-суб'єктні детермінанти літературної освіти і нова емоційно-ціннісна лінія змісту як складова літературного компонента. Аналізується значення гуманітаризації змісту освіти як умови формування ціннісно-сміслових орієнтацій старшокласників.

Ключові слова: *гуманітаризація змісту освіти, емоційно-ціннісна лінія змісту літературної освіти, новий Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, репрезентативні соціологічні дослідження, ціннісно-сміслові орієнтації старшокласників.*

Постановка проблеми. Практично неможливо переконати науковців і педагогів-практиків, котрі вивчають особливості засвоєння учнями змісту предметів мовно-літературного циклу, у тому, що і мова, і література не є фундаментом психологічного, інтелектуального й соціального розвитку людини. Навіть такі фундаментальні природничі науки, як математика, фізика, хімія, біологія послуговуються надбаннями людства в галузі мови і літератури. Концентровані (генералізовані) знання з точних наук і навіть явища і факти, що потребують подальшого вивчення й уточнення, послуговуються здобутками цієї сфери.

Ми не ставимо за мету віднайти суперечності у взаємозв'язках природничого і гуманітарного, натомість прагнемо вкотре зосередити увагу на ролі і значенні процесу формування ціннісно-сміслових орієнтацій старшокласників засобами літературної освіти (достовірно встановлено, що в 2011/2012 навчальному році рівень задоволеності 11-класників зарубіжною літературою становив 4,13, українською — 4,08; середній бал задоволеності (максимум 5,0) розраховано за шкалою: 1 — зовсім незадоволений; 2 — скоріше незадоволений; 3 — утруднююсь відповісти; 4 — скоріше задоволений; 5 — цілком задоволений). Отже, коло проблем, що їх ми зачіпатимемо, стосуються гармонійного розвитку, всебічної освіченості і компетентностей учнів загальноосвітніх навчальних закладів, котрі є і ціллю, і результатом діяльності як освітніх, так і наукових інституцій.

Під формуванням ціннісно-сміслових орієнтацій старшокласників ми розуміємо результат процесу навчання і особливості засвоєння змісту предмета література, спрямований на вироблення цілей майбутніх розбудовників держави. Літературну освіту ми розглядаємо як інструмент формуванням ціннісно-сміслових орієнтацій.

Аналіз сучасних наукових здобутків. Розвиток учнів засобами освітньої галузі "Мови і літератури" знаходить своє відображення у працях багатьох науковців (Андрєєва Я. Ф., Бондаренко Н. В., Варзацька Л. О., Волошина Н. Й., Голуб Н. Б., Жабицька Л. Г., Івашкевич Е. З., Логвіненко Н. М., Молдавська Н. Д., Нікіфорова О. І., Рожина Л. М., Сімакова Л. А., Соломка Е. Т., Чепелева Н. В.,

Шелехова Г. Т., Ярмолюк А. В., Яценко Т. О. та ін.). Сучасні наукові дослідження, серед іншого, спрямовані й на:

— гуманітаризацію змісту на всіх рівнях освіти (Савченко О. Я.);

— доцільність добору змісту підручників гуманітарного циклу для учнів старшої школи з огляду і на потребу формувати ціннісно-сміслові орієнтації старшо-класників (теоретичне обґрунтування) (Васьківська Г. О., Косянчук С. В.);

— емоційне сприймання літературного матеріалу з огляду на життєвий досвід учнів, на вміння аналізувати явища і процеси навколишньої дійсності; унікальність соціальної позиції автора (Волошина Н. Й., Шимановський М. М.);

— компетентнісний підхід в літературній освіті і теоретичне осмислення художнього матеріалу як такого (Логвіненко Н. М., Фасоля А. М.);

— розкриття принципів і критеріїв, які визначають зміст і структуру літературної освіти, на розвиток читачької компетентності учнів як інтегрований компонент навчальних досягнень (ціннісно-світоглядні орієнтації, сформовані на матеріалі програмових художніх творів (Волошина Н. Й., Яценко Т. О.);

— розвиток риторичної діяльності й естетичне сприйняття твору (Бутенко В. Г., Голуб Н. Б., Шелехова Г. Т.);

— розкриття ролі і значення художніх деталей у побудовуванні учнями власних висловлювань, на оцінку літературних персонажів (у контексті змальованих автором подій, характерів героїв, їхніх думок і вчинків) (Паламар С. П., Сімакова Л. А.);

— розкриття можливостей інформаційно-комп'ютерних технологій і мультимедійного підручника під час вивчення української літератури в старшій школі (Бійчук Г. Л.);

— становлення самостійного критичного мислення учнів під час роботи над літературними текстами; на створення навчальних ситуацій, які спонукають до активного пошуку власних аргументованих суджень (Гудзик І. П., Шевченко З. О.).

Помітним явищем у педагогічній і соціологічній науці і практиці стали всеукраїнські репрезентативні

опитування учителів і випускників загальноосвітніх навчальних закладів (організатори: Інститут педагогіки НАПН України, Інститут соціології НАН України; вересень-жовтень 2011 року; доступ до результатів досліджень: <http://www.didactics.ucoz.ua> та <http://www.undip.org.ua>). Деякі здобуті дані ми використовуємо у статті.

На думку 16,6% вчителів України, навчальні програми з української літератури не відповідають сучасним досягненням науки, 23,6% респондентів вважають, що ці програми не відповідають і пізнавальним потребам учнів. Зіставивши цифри, доходимо висновку, що навіть наукові доробки не завжди відповідають сподіванням школярів.

Інші дані допомагають нам зрозуміти, у чому саме криється корінь проблеми. По-перше, у складності навчальних програм з української літератури (на це вказали 37,2% респондентів). По-друге, навчальні програми містять багато надлишкових знань та інформації, що їх змушені засвоювати учні старшої школи (47,7%). По-третє, 80,0% учителів переконані, що навчальні програми з української літератури вимагають модернізації з огляду на запити і вимоги сучасного суспільства, які висувуються до випускників загальноосвітніх навчальних закладів. Тобто, "глобалізація, зміна технологій, перехід до постіндустріального, інформаційного суспільства, утвердження пріоритетів сталого розвитку, інші властиві сучасній цивілізації риси", які "зумовлюють розвиток людини як головну мету, ключовий показник і основний важіль сучасного прогресу...[8]", дуже слабо "модернізують" навчальні програми.

Саме тому, як зазначають науковці, "в шкільній практиці спостерігається стандартизація виховного процесу, зберігаються застарілі способи передачі ціннісного ставлення до світу в готовому вигляді, відбувається підміна гуманістичної педагогіки випадковим набором виховних заходів, що перешкоджають розгортанню процесу сходження самої особистості на шляху від абстрактного до конкретного. Школа здебільшого не зуміла подолати авторитаризм, кардинально змінити філософію та ідеологію виховання, повернутись до інтересів особистості, її насущних проблем... <...> гуманістична система цінностей сучасного суспільства носить переважно декларативний характер, вона як і загальнолюдська культура залишається для більшості учнів абстрактною, особистісно непринятною. А норму завжди встановлює авторитет, який стоїть над індивідом. Часто учень не розглядається як найбільша соціальна цінність, суб'єкт соціального життя, саморозвитку і самовизначення [7]".

Мета статті. У рамках заочного круглого столу "Компетентнісний підхід в літературній освіті" окреслити особливості формування ціннісно-сміслових орієнтацій старшокласників змістом навчального предмета "Українська література" з огляду на мету і зміст освітньої галузі "Мови і літератури", що визначені новим Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти, який упроваджуватиметься в частині базової загальної середньої освіти з 1 вересня 2013 року, а в частині повної загальної середньої освіти — з 1 вересня 2018 року.

Виклад основного матеріалу. Часопис "Українська література в загальноосвітній школі" у №6—7 започаткував статтею А. М. Фасоли "Літературна освіта: компетенції, компетентності, знання, уміння і навички" заочний круглий стіл на тему "Компетентнісний підхід в літературній освіті". Наразі фахівці виклали свої погляди щодо етапності формування загальнонавчальних

умінь на уроках української літератури (Фасоля А. М.), знань про людину як основу формування соціальної компетентності (Васьківська Г. О.), особливостей діяльності суб'єктів сучасного уроку літератури на компетентнісній основі (Шуляр В. І.), формування культурологічної компетентності на уроках літератури в основній школі (Братко В. О.).

Літературний компонент і його складові у контексті ціннісно-смісловій сфери особистості. Спираючись на мету і зміст освітньої галузі "Мови і літератури", що визначені новим Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти, ми виокремили основні особливості формування ціннісно-сміслових орієнтацій старшокласників змістом навчального предмета "Література". Обрамлюючи наше дослідження у такий спосіб, виняткову увагу приділяємо емоційно-ціннісній лінії як складовій літературного компонента.

Емоційно-ціннісна лінія як тло, на якому формуються ціннісно-сміслові орієнтації, "забезпечує розкриття гуманістичного потенціалу та естетичної цінності творів української, світової літератури, а також літератур національних меншин, формування світогляду учнів, їх національної свідомості, моралі та громадянської позиції... <...> духовно-емоційного досвіду [4]".

Реалізація у змісті літератури емоційно-ціннісної лінії на компетентнісній основі сприяє:

- засвоєнню моральних та естетичних цінностей;
- застосуванню на практиці здобутих знань, набутих умінь і сформованих навичок;
- пошуково-дослідницькій діяльності (знаходження, сприймання, аналіз, оцінювання, систематизування, зіставлення різноманітних фактів і відомостей);
- розвиткові естетичних смаків і формуванню загальної культури;
- самостійній навчальній діяльності, саморозвиткові, самоконтролю, розвиткові художньо-образного мислення, інтелектуальних і творчих здібностей учнів;
- становленню емоційно-духовної сфери;
- утвердженню національних і загальнолюдських цінностей;
- формуванню духовного світу і світоглядних переконань старшокласників.

Суб'єкт-суб'єктні детермінанти літературної освіти. Ми зважаємо на думку С.О. Жили (науковцем експериментально перевірено ефективність різних форм вивчення літератури) про те, що організаційні форми навчальної діяльності розвиваються повільно і відстають від соціальних замовлень суспільства, а також індивідуальних потреб (інтересів, цінностей) окремих учнів чи навіть деяких їх груп. Ми поділяємо переконання С.О. Жили, що незмінність організаційних форм і методів навчання та виховання, їх аморфність і безликість в основній і старшій ланках є головним недоліком навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи, що літературна освіта має розвивати старшокласників, повинна бути акумулятором їхньої духовності, саморозвитку і самовихованням [6]. Тож можна зробити висновок, що основний блок суперечностей міститься саме в особливостях формування ціннісно-сміслових орієнтацій старшокласників у процесі літературної освіти, у площині "учитель — учень". Саме цей взаємозв'язок детермінує загальний розвиток, освіченість і компетентності молоді людини.

З іншого боку, ми не можемо не зважати на ціннісно-сміслові орієнтації учителів літератури, зокрема української, адже їхні установки (ціннісні очікування) і ставлення до життя значною мірою екстраполюються на учнів, впливають на психоемоційну сферу,

породжують стереотипи мислення і поведінки, формують ставлення до себе й оточення.

Інструментарій згаданого опитування вчителів містив також блок із 20 запитань (див. табл. 1), відповіді на які дали змогу виявити ступінь важливості цінностей-цілей (ціннісно-сміслові орієнтації) респондентів. Середній показник ступеня важливості (максимум 5,0) розраховано за шкалою: 1 — зовсім не важливо; 2 — скоріше не важливо; 3 — утруднюють відповіді; 4 — скоріше важливо; 5 — дуже важливо.

Таблиця 1

Перелік показників	Середнє значення
Міцне здоров'я	4,90
Благополуччя Ваших дітей	4,89
Міцна сім'я	4,89
Матеріальний добробут	4,75
Підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)	4,75
Цікава робота	4,72
Сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві	4,71
Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх	4,63
Розширення культурного світогляду, залучення до культурних цінностей (через мистецтво, художню творчість, хобі тощо)	4,61
Державна незалежність України	4,54
Національно-культурне відродження	4,53
Незалежність у справах, судженнях, вчинках	4,47
Суспільне визнання (повага з боку друзів, колег, співгромадян)	4,44
Демократичний розвиток країни	4,43
Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу	4,28
Відсутність значного соціального розшарування (багаті — бідні, вищі — нижчі верстви суспільства)	3,94
Можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур	3,79
Участь у релігійному житті (регулярне відвідування церкви, богослужінь, дотримання релігійних обрядів тощо)	3,42
Можливість підприємницької ініціативи (створення приватних підприємств, заняття бізнесом, фермерство)	3,38
Участь у діяльності політичних партій і громадських організацій	2,66

Цінності-цілі, що визначають ціннісно-сміслові орієнтації учителів української літератури

Науковець Н. В. Дига, узагальнюючи результати роботи круглого столу на вшанування пам'яті провідного науковця, вченого, людини доброї і щирої душі Н. Й. Волошиної, звертає увагу педагогічної спільноти на висновки, які зробила студентка Юлія Цимбал у своїй доповіді, аналізуючи навчально-методичний посібник "Наукові основи методики літератури" (2002; за ред. Н. Й. Волошиної). "... з'ява посібника стала науково-педагогічним явищем... <...>. У книзі багато уваги приділяється проблемам "учитель — учень", "учень — література", "учень — літератор", закономірностям навчання і виховання засобами мистецтва слова, які мають не тільки теоретико-педагогічне, а й практичне обґрунтування. У цій праці

простежується новаторський підхід до викладання предмета, проведення уроку літератури [5, 4]".

Так чи інакше, але ми доходимо того, що суб'єкт-суб'єктні відносини в навчально-виховному процесі породжують конструкти-новоутворення, що небезслідно зачіпають ціннісно-сміслову сферу учнів, а отже, визначають їхню подальшу життєву траєкторію. "Літературна освіта буде виконувати свою місію, задовольняти суспільні запити лише тоді, коли сприйматиметься як основна формувальна сила в духовному світі школяра, коли до неї будуть застосовуватися критерії загальнодержавного і загальнокультурного рівня [2, 199]"

Нова емоційно-ціннісна лінія змісту як складова літературного компонента. Основною формувальною силою в духовному світі школяра має стати нова емоційно-ціннісна лінія змісту як складова літературного компонента, що реалізується на провідних принципах навчання і виховання, відповідає індивідуальним потребам (орієнтованість на особистість), передбачає високопрофесійні компетенції учителя, ґрунтується на компетентнісному підході в літературній освіті. На думку Т. С. Утянської, методиста Макіївського навчально-методичного центру, "глибока начитаність, літературна ерудиція значною мірою визначають особистість учня, його світогляд, коло інтересів, уміння сприймати прекрасне в мистецтві і в житті [12, 158]". Отже, емоційно-ціннісне навчання виступає і умовою, і потребою.

Ми, спираючись на визначення поняття компетентності як "набуту у процесі навчання інтегровану здатність учня, що складається із знань, умінь, досвіду, цінностей і ставлення, що можуть цілісно реалізовуватися на практиці [4]", говоримо про цінності і ставлення як основу ціннісно-сміслових орієнтацій особистості. З іншого боку, зважаємо на актуальні проблеми існування і розвитку суспільства за бурхливого розгортання глобальних трансформаційних процесів, де темпи інформатизації і продукування інформації детермінують загальноекономічну, екологічну, соціально-психологічну діяльність і навіть індивідуально-особистісні перебіги буття. І те, і інше взаємовизначається, перебуває у стані іноді непередбачуваних взаємовпливів, результати чи наслідки яких можуть кардинально змінити сучасну картину світу. Щоб розуміти ноовиклики, швидко віднаходити оптимальні рішення, вміти протистояти стрімким трансформаціям, слід бачити суть будь-чого і знатися на його законах. Тож стає зрозумілим, що освітня галузь має вберегти людину від наслідків її життєдіяльності — від самої себе.

Гуманітаризація змісту освіти як умова формування ціннісно-сміслових орієнтацій старшокласників. Освітня галузь "Мови і літератури", як жодна інша, своїм змістом спроможна адекватно (за всіма аспектами) формувати ціннісно-сміслові орієнтації. Гуманітарна суть галузі якнайкраще відповідає одному з головних завдань — гуманітаризації як процесу людиновідповідності. Російські дослідники світової педагогічної думки Ю. М. Забродін і М. В. Попова зазначають: "У пошуках засобів гуманітаризації шкільної освіти світова педагогіка орієнтується на самоцінність людської особистості, її внутрішні ресурси й саморозвиток. Із цим пов'язаний зростаючий інтерес до людинознавства, що становить фундамент культури особистості [3]". Фундаментом культури особистості можна вважати надбання класичної і сучасної української літератури як мистецтва слова, образу і думки, як горнила почуттів, емоцій і переживань, кузню читацького світо-сприйняття, себе-усвідомлення і життє-творення. Саме тому основні зусилля науковців і педагогів-практиків від літератури мають бути спрямованими на

оновлення змісту освіти з огляду на потребу посилення його особистісно-сислової спрямованості. Нова емоційно-ціннісна лінія змісту як складова літературного компонента олюдниться тоді, коли зміст наповниться "культурними, тобто людськими смислами", коли "гуманітаризація, екологізація, естетизація змісту" інтегруються "з метою створення єдиного поля смислів, регіоналізації, включення в зміст індивідуального досвіду тощо [9]".

Виокремлюючи сім принципів сучасної освіти, В. А. Беліков зосереджує нашу увагу на гуманітаризації навчальних програм як "співвідношенні й поєднанні навчальних предметів та інформації, застосуванні таких дидактичних підходів, методів і технологій освіти, які забезпечують пріоритет загальнолюдських цінностей, цілісність, послідовність, наступність і випереджальний характер освіти [1]".

Оскільки суттєвою частиною гуманізації освіти є її гуманітаризація, то, на думку вчених, повинно відбуватися "нарощування в змісті всіх навчальних предметів знань про людину, людство й людяність", особливі вимоги мають висуватися "до викладання гуманітарних навчальних предметів (літератури, історії, мов, мистецтва)" з "визнанням їх пріоритетної ролі в освіті". Отже, "викладання будь-якого навчального предмета відповідно до цього принципу буде спрямоване на формування творчих здібностей учнів, їхньої емоційної сфери й гуманістичних відносин [10]".

Висновки. Особливості формування ціннісно-сислових орієнтацій старшокласників, з огляду на мету і зміст нового Державного стандарту, щонайперше, лежать у площині емоційно-ціннісних переживань і ставлень учнів. З іншого боку, реалізація змісту літератури як навчального предмета має ґрунтуватися на компетентнісній основі. Отже, принципи навчання мають відповідати особистісно орієнтованій парадигмі освіти, де учень є суб'єктом навчально-виховного процесу, а гуманітарно-гуманне тло забезпечуватиме становлення молодого людини як громадянина незалежної країни, готового жити і працювати бурхливому у світі інформаційних та інформатизаційних перетворень.

"Гуманітаризація змісту на всіх рівнях освіти — це вияв нового мислення світового співтовариства щодо глобальних проблем розвитку людства. Вона передбачає передусім посилення увагу до внутрішнього світу людини, найбільше сприяння розвитку всіх її здібностей, фізичних і моральних якостей. Пріоритетна роль у гуманітаризації школи належить мовній, літературній, суспільствознавчій, мистецькій освіті, основам здоров'я, завдяки яким діти краще пізнають свій внутрішній світ, людей, демократичні цінності, вчать самоорганізації й саморегуляції поведінки. Це сприяє розвитку гуманітарного і гуманного мислення, розумінню самоцінності кожної особистості [11, 65]".

В статье речь идет о литературном компоненте и его составляющих в контексте ценностно-смысловой сферы личности. Рассматриваются субъект-субъектные детерминанты литературного образования и новая эмоционально-ценностная линия содержания как составляющая литературного компонента. Анализируется значение гуманитаризации содержания образования как условие формирования ценностно-смысловых ориентаций старшеклассников.

Ключевые слова: гуманитаризация содержания образования, эмоционально-ценностная линия содержания литературного образования, новый Государственный стандарт базового и полного общего среднего образования, репрезентативные социологические исследования, ценностно-смысловые ориентации старшеклассников.

The article talks about the literary component and his constituents in the context of the value-sense sphere of the individual. Considered the subject-subjective determinants of the literary education and value— emotional line of the content as the literature component. significance humanization of the educational content is analyzed as condition for the formation of the value-semantic orientations of the high school students.

Keywords: humanization of the educational content, emotional and value-emotional line of the content as the literature education, the new State — operated standard of the basic and secondary education, representative sociological researches, value-sense orientations of the high school students.

Література

1. Беліков, В. А. Образование. Деятельность. Личность: Монография [Электронный ресурс] / В. А. Беліков. — М.: Изд-во "Академия Естествознания", 2010. — Режим доступа: <http://www.rae.ru/monographs/76>
2. Волошина, Н. Й. Проблеми шкільної літературної освіти [Текст] / Н. Й. Волошина // Педагогічна і психологічна науки в Україні: в 5-ти т. Т. 2. Дидактика, методика, інформаційні технології. — К.: Пед. думка, 2007. — 368 с. — С. 199—211.
3. Григорьева, Т. Г. Основы конструктивного общения: методич. пособ. для преподавателей [Электронный ресурс] / Т. Г. Григорьева, Л. В. Линская, Т. П. Усолицева. — Режим доступа: <http://www.koob.ru>
4. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти [Електронний ресурс] / [затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392]. — Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/images/files/doshkilna-cerednya/serednya/derzh-standart/post_derzh_stan.doc
5. Дига, Надія. Творча діяльність професора Ніли Йосипівни Волошиної з проєкцією на сьогоднішній день [Текст] / Надія Дига // Українська література в загальноосвітній школі. — 2012. — №6—7. — С. 2—5.
6. Жила, С. О. Теорія і практика вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтв у старших класах загальноосвітньої школи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук.: [спец.] 13.00.02 "Теорія і методика навчання (українська література)" / Жила Світлана Олексіївна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К.: Деснянська правда, 2005. — 40 с. — Бібліогр.: с. 32—36 (56 назв).
7. Концепція виховання гуманістичних цінностей учнів загальноосвітньої школи до факультативного курсу "Основи гуманістичної моралі" [Електронний ресурс] / авт. кол.: І. Д. Бех, Н. І. Ганнусенко, К. І. Чорна. — Режим доступу: <http://uath.org/index.php?news=478>
8. Національна доктрина розвитку освіти [Електронний ресурс] / [затверджено Указом Президента України від 17 квітня 2002 року № 347/2002]. — Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/images/files/doshkilna-cerednya/serednya/baza/nats_doktr.doc
9. Педагогика личности. От концепций до технологий: учеб.-практич. пособ. для учит., кл. руковод., студ., магистр. и аспирант. пед. учеб. завед., слуш. ИПК [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ucchebauchenyh.narod.ru/books/pl/soderzanie.htm>
10. Педагогика: Учебник для студентов педагогических учебных заведений [Электронный ресурс] / [авт. колл.: В. В. Краевский, А. Ф. Меньев, В. М. Полонский и др.; под ред. засл. деятеля науки РФ, чл.-корр. РАО, д-ра пед. наук, проф. Павла Ивановича Пидкасистого]. — Режим доступа: http://www.eusi.ru/lib/pidkasytyj_pedagogika/index.shtml
11. Савченко, О. Я. Развитие змісту початкової освіти в умовах державного суверенітету України: методологічний, законодавчий, дидактичний аспекти [Текст] / О. Я. Савченко // Педагогічна і психологічна науки в Україні: в 5-ти т. Т. 3. — Загальна середня освіта. — К.: Пед. думка, 2012. — 432 с. — С. 61—74.
12. Утянська, Т. С. Формування і розвиток читацької компетентності школярів [Текст] / Т. С. Утянська // Моделі компетентного випускника 12-річної школи: сутність, пріоритети, пошук відповідей на виклики XXI століття: Матеріали Всеукраїнської науково-пошукової конференції, 16—17 травня 2007 р. — Т. 1. — К.-Донецьк, 2007. — 584 с. — С. 157—163.